

УДК 811.161.2'373.611

ІСТОРІЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ N. LOCІ НА -J(A) В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XXI СТ.**Сіроштан Т. В.**

У статті на широкому фактичному матеріалі нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. розглянуто динаміку лексико-словотвірних типів і підтипів локативних найменувань із суфіксом -j(a), визначено особливості мотивації та творення таких похідних.

Ключові слова: nomina loci, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, суфікс, дериват.

В статье на широком фактическом материале нового украинского языка конца XVII – начала XXI века рассмотрено динамику лексико-словообразовательных типов и подтипов локативных наименований с суффиксом -j(a), определено особенности мотивации и образования таких производных.

Ключевые слова: nomina loci, лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, суффикс, дериват.

The article studies the history of the word-forming types and subtypes of the locative nominations with suffix -j(a) on the base of New Ukrainian language during the end of the XVII – beginning of the XXI century, denotes peculiarities of motivation and formation of such derivatives.

Key words: nomina loci, word-forming type, word-forming structure, suffix, derivative.

У лінгвістичних дослідженнях останніх десятиліть особлива увага приділяється питанням формування словотвірної структури слів різних тематичних груп лексики, у тому числі й локативних найменувань, адже вивчення історичного словотворення назв місць, рослин, тварин, осіб, предметів побуту тощо дає загальне уявлення про дериваційний потенціал мовної системи. Nomina loci становлять комплексну та специфічну категорію, до якої мовознавці відносять “назви, котрі вказують на особливості ландшафту і навколишнього середовища, найменування місця перебігу дій, процесів” [2, с. 270]. До локативів належать також іменники на позначення споруд, вмістилищ тощо.

У вітчизняних дослідженнях з діахронічного словотвору С. Бевзенка, П. Білоусенка, С. Воропай, І. Іншакової, К. Качайло, В. Ліпич, О. Меркулової, В. Німчука, Л. Стовбур та інших учених висвітлено походження й функціонування окремих дериваційних формантів, які творять іменники зі значенням місця, однак ряд питань історії дериваційної категорії nomina loci залишається нерозв’язаним. Метою статті є історико-словотвірний опис назв місць на -j(a) в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

В обстежених джерелах нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. фіксується незначна кількість відіменникових, віддієслівних і відприкметникових локативних найменувань, утворених за допомогою суфікса -j(a), який виник із давніх -ьj та -e [4, с. 70]. Формант -j(e) вже в праслов’янській мові досить активно продукував nomina loci середнього роду [3, с. 24], пізніше він змінився на -j(a) за аналогією до форм родового відмінка однини та іменників типу *теля, ягня, ім’я*, окрім деяких північних діалектів [1, с. 65; 3, с. 121; 5, с. 158].

1. **Відіменникові** похідні представлені в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. лексико-словотвірними типами назв ділянок землі, місцин за найменуваннями рослин та назв місцевостей за найменуваннями предметів, що там знаходяться.

1.1. Назви місцин, ділянок землі, твірною основою яких є іменники на позначення дерев і сільськогосподарських культур, які там ростуть або росли, фіксують пам’ятки нової української мови з кінця XVII ст., напр.: **березя** (XVII, Тимч, с. 84) “березовий гай, ліс”. У подальші періоди розвитку мови цей лексико-словотвірний тип залишається непродуктивним: **присье** (Б-Н, с. 301), **присся** (Гр, т. III,

с. 455), *просьє* (Лис, с. 176), *пріссе* (Арк, т. II, с. 93) “поле, з якого знято просо”; *верб'я* (Он, т. I, с. 90) “вербник” та ін.

1.2. Назви місцевостей за найменуваннями предметів, об'єктів, що там знаходяться або знаходилися в незначній кількості функціонують в українській мові ХІХ – початку ХХ ст. й поступово виходять з ужитку, напр.: *На сім боці нив'я, поле, Сивий степ та слобода* (1840, Романт, с. 165), *нив'я* (Гр, т. II, с. 563) “орне поле, рілля”; *куп'є* (Б-Н, с. 201), *куп'я* (Гр, т. II, с. 328; Моск, с. 46) “купина”; *воріття* (Гр, т. I, с. 254, Із с. 138) “місце біля воріт”; *купиння* (СУМ, т. IV, с. 402) “місце, покрите купинами” (*купина*); *баштаня, боштаня* (Бук 38) “ділянка землі, де росли гарбузи” тощо.

1.3. У словотвірній структурі окремих номіналіс-суфікс *-j(a)* виступає, на нашу думку, надлишковим елементом, напр.: *болоньє* (1660, Тимч, с. 120), *болоння* (Гр, т. I, с. 84), *балуонне* (Лис, с. 29), *болонє* (Он, т. I, с. 65) “розлога рівнина, вкрита травою; велике пасовисько” із затемненою словотвірною структурою, певне, пов'язане із праслов'янським **bolъ* “трав'яниста низина” (ЕСУМ, т. I, с. 226), пор. *По одинцю сі хати вивождайте, Та середъ оболоння їхъ покладайте* (ЗЮР, т. I, с. 320), *оболоньє* (Б-Н, с. 254), *оболоня* (ІвШумл, т. I, с. 121; Он, т. II, с. 10), *оболоння* (СУМ, т. V, с. 550), *оболонє* (Лис, с. 140) “заплавні луки” від *оболонь* (СУМ, т. V, с. 550) “те саме”; *вирьє, в'ирьє* (Б-Н, с. 78) “невизначена країна на півдні; тепла країна, куди відлітають птахи на зиму” від *вирій* “те саме”; *всесвіття* (Саб, с. 56) від *всесвіт*; *болотє, болотя* (Он, т. I, с. 65) “болото”; *конов'я* (373) “дерев'яний посуд для молока” від *кінва* “гличик” (ЕСУМ, т. II, с. 552); *струже* (Он, т. II, с. 261) “човен”, можливо, від праслов'янського **strugъ* “те саме” (ЕСУМ, т. V, с. 450); *хатя* (Он, т. II, с. 338) “хата” тощо.

Варто зазначити, що аналізовані десубстантиви із локативною семантикою на *-j(a)* можуть одночасно називати сукупність рослин, предметів тощо і вживатися в такому випадку як збірні іменники.

2. *Віддієслівні* похідні набувають поширення в новій українській мові з ХVІІІ ст. Вони мотивуються найменуваннями дій, які відбуваються чи можуть відбуватися в позначуваному місці.

2.1. Назви місцевостей, твірною основою яких виступають найменування дій стихійних сил природи, які спричинили виникнення цього місця або на якому постійно відбуваються, спостерігаються в незначній кількості в українській мові ХVІІІ–ХІХ ст., напр.: *зтягли з воза, противі Процювского провалля* (1744, ДНМ, с. 303), *провалля* (КвОсн, т. III, с. 33; СУМ, т. VIII, с. 128, Транспорт, с. 195), *провальє* (Б-Н, с. 302) “глибока яма, яр, западина, розколина на земній поверхні; пролом, проб'їна, вирва” (*провалити*); *красна природа, зелені погаря* (1837, РусДн, т. ХІІІ) “місце, де була пожежа, згарище” (*погоріти*) та ін. У подальші періоди розвитку української мови цей лексико-словотвірний тип залишається непродуктивним: *здвигжя* (Гр, т. II, с. 143) “трясовина” (*здвигати*); *перевалля* (III, с. 110) “обривистий яр” (*перевалити*); *западя* (Моск, 35) “баюра, калюжа” (*западати*); *здуття* (СУМ, т. III, с. 552) “опуклість, підвищення” (*здути*); *злиття* (с. 594) “місце, де зливаються два потоки, струмки” (*злити*); *підвалля* (Чаб, т. III, с. 114) “провалля, круча” (*підвалити*); *розвалля* (IV, с. 17) “розвалище, руїна; круча, яр, провалля” (*розвалити*) тощо.

2.2. Назви місць за найменуваннями дій людини, функціонують переважно в сучасній українській мові ХІХ – початку ХХІ ст., проте трапляються й давніші похідні, напр.: *w спаленє ѡт его хати и въсей всели на подваръках* (1668, Лохв, с. 143), *оселя* (СМШ, т. II, с. 33; СУМ, т. V, с. 759) “приміщення для проживання людей; житло” (*оселитися*); *Прохоццали-смо-ся по об'їстю замковім* (1837, РусДн, с. 97), *об'їстя* (Гр, т. III, с. 10; СУМ, т. V, с. 505), *обийстя* (Гр, т. III, с. 9), *обістя* (УмСп с. 543; ІвШумл, т. I, с. 240; Моск, с. 53, Брил; с. 68, Бук, с. 348), *обійсце, об'їсте* (Лис, с. 139), *обисьця* (Он, т. II, с. 6), *вобістя* (Брил, с. 21), *обистє* (ГуцГов, с. 135), *обісте* (ГуцГов, с. 135; Бук, с. 348), *обистє, обійсте* (ГуцГов, с. 135), *обійстя* (Сабадош, с. 211) діал. “садиба, двір”, можливо, від *обійти* (ЕСУМ, т. IV, с. 134); *Не знаю, що в криття, що в рукава* (1864, Номис, с. 588) від *крити*; *захистьє* (Б-Н, с. 148), *захистя* (Гр, т. II, с. 113) “місце, захищене від вітру; притулок” (*захистити*); *всі роз'їдуться по літніх мешканнях* (1899, УкрЛисти, с. 118); *прихилля* (Гр, т. III, с. 449) “пристановище, притулок” (*прихилити*); *тоня* (IV,

с. 273) “місце, де ловлять рибу; місце, де тонуть”, пор. **тоня** (ВТСУМ, с. 1256) “ділянка водоймища, звичайно з розчищеним дном, де ловлять рибу неводом” (*тонутти*); **вгнуття** (Саб, с. 314), **увігнуття** (31), **угнуття** (Вікул с. 27; Саб, с. 314, 1923, Геол, с. 164) “увігнуте місце”; **прикриття** (СУМ, т. VII, с. 649) “захисне місце, схованка” (*прикрити*); **схрестя** (IX, с. 903) “місце, де схрещується щонебудь” (*схрестити*); **укриття** (X, с. 425) “місце, яке служить або може служити захистом; спеціальна споруда, окоп, зроблені для захисту людей, техніки від бомб, снарядів тощо” (*укрити*); **спраття** (Арк, т. II, с. 167) “місце схованки” (*спратати*) та ін.

3. **Відприкметникові** локативи з розгляданою семантикою трапляються в новій українській мові з кінця XVII ст., але залишаються малопоширеними протягом усього досліджуваного періоду. У сучасній українській мові такі іменники, за нашими даними, функціонують переважно в діалектах.

3.1. Найменування відкритого простору, місцин за властивою їм ознакою, фіксують обстежені джерела нової української мови кінця XVII ст., напр.: **привілле** (к. XVII, ТимчМат, т. II, с. 218), **привілля** (ІвШумл, т. II, с. 357, Саб, с. 306; СУМ, т. VII, с. 574), **привіля** (Он, т. II, с. 136), рідко **привілля** (СУМ, т. VII, с. 614) “широке, просторе місце, безмежний простір” (*привільний*). У XVIII ст. кількість розгляданих похідних залишається невеликою: *гдѣ-то жилью свое имѣет бог предка моего Іакова* (Сков, т. I, с. 217), **жилля** (Гр, т. I, с. 484; ІвШумл, с. 110) “заселене місце, місце, зайняте поселенням”, можливо, від *жилий*, пор. **житов’я** (Гр, т. I, с. 486) “місце мешкання” (*житловий*). В українській мові XIX ст. спостережені такі похідні, як **верхів’я** (Б-Н, с. 108; СУМ, т. I, с. 335) “верхня течія річки, а також місцевість, що прилягає до неї” (*верховий*); **затишье** (Б-Н, с. 148) “місце, захищене від негоди; пристанище” (*затишний*); **бистря** (УмСп, с. 72; СУМ, т. I, с. 168), **бістра** (Лис, с. 32) “швидка течія, бистрина” (*бистрий*). Понад 10 дериватів фіксують обстежені джерела XX – початку XXI ст.: **голя** (ГалЛем, с. 404; Гр, т. I, с. 307) “оголена вершина гори” (*голий*); **дозвілля** (Гр, т. I, с. 410) “привілля” (*дозвільний*); **низов’я** (Гр, т. II, с. 563; СУМ, т. V, с. 411) “гирлова частина ріки та місцевість, розташована навколо неї” (*низовий*); **стрем’я** (Гр, т. IV, с. 215; СУМ, т. IX, с. 763) діал. “круте урвище; крутий, скелястий берег”, очевидно, пов’язане із праслов’янським **stromŭ* “крутий” (ЕСУМ, т. V, с. 437); **прикордоння** (ІвШумл, т. II, с. 302; Саб, с. 279) від *прикордонний*; **галя** (СУМ, т. II, с. 22) діал. “полонина” із неясною мотивацією, пов’язане із праслов’янським **galŭ* “голий” (ЕСУМ, т. I, с. 455); **гуця** (Лис, с. 62) “хщі, зарості” (*густий*); **пагарілле** (Арк, т. II, с. 21) “місце, де була пожежа” (*погорілий*) тощо.

3.2. В українських діалектах XIX – початку XXI ст. трапляється кілька назв полів, ділянок землі за найменуваннями рослин із подвійною мотивацією, тобто такі деривати можуть утворюватися як від прикметників, так і від іменників: **пшениченье** (Б-Н, с. 307) “поле, з якого знято кукурудзу” від *пшеничний* < *пшениця*; **гречків’я** (Гр, т. I, с. 325), **грецков’є** (Лис, с. 59), **грецкув’є** (с. 59), **гречків’є** (Арк, т. I, с. 108) “поле, на якому росте або росла гречка” від *гречковий* < *гречка*; **просяння** (Лис, с. 176) “поле, з якого знято просо” від *просяний* < *просо*; **бураків’є** (Арк, т. I, с. 37) “поле з-під буряків” від *буряковий* < *буряк*.

Таким чином, суфікс **-j(a)** знаходиться на периферії словотвірної підсистеми локативних найменувань нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. За його допомогою з кінця XVII ст. творяться переважно географічні терміни – назви відкритого простору, місцевостей від найменувань предметів, які там знаходяться, дій, що там відбуваються або властивих цим місцям ознак. У подальші періоди розвитку української мови розглядані лексико-словотвірні типи залишаються непродуктивними й трапляються здебільшого в діалектах. Значну кількість відіменникових найменувань на **-j(a)** можна також розглядати як збірні іменники.

Література

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови (Нариси із словозміни і словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Меркулова О. Конфіксальні помішалосі в українській мові XI–XVIII століть / О. Меркулова // Вісник Прикарпатського національного університету. – 2006. – № 15–18. – С. 270–274.

3. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя ; Кривий Ріг : ТОВ “ЛІПС” ЛТД, 2010. – 480 с.

4. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.

5. Храмова І. В. Розвиток конфіксальних іменників з кінцевим -j(a) в історії української мови (структури з просторовим значенням) / І. В. Храмова // Вісник Запорізького державного університету. – 1999. – № 1. – С. 158–166.

Список використаних джерел

- Арк Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук / П. Білецький-Носенко. – К. : Наук. думка, 1966. – 424 с.
- Брил Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький : Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 116 с.
- Бук Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуїванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- Вікул Вікул М. Російсько-український словник термінів фізики і хімії / М. Вікул. – Гадяч, 1918. – 41 с.
- ВТССУМ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
- ГалЛем Верхратський І. Про говоргалицьких лемків / І. Верхратський. – Львів, 1902. – 480 с.
- Геол Тутковський Г. А. Словник геологічної термінології (Відтворення видання 1923 року) / Г. А. Тутковський. – К. : НАН України, Ін-т енциклопедичних досліджень, 2008. – 172 с. – (Серія “Із словникової спадщини” Вип. 5).
- Гр Словарь української мови : у 4 т. / збір. ред. журн. “Києв. старина” ; упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
- ГуцГов Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- ДНМ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–1988. – Т. 1–5.
- ЗЮР Записки Южной Руси / Издаль П. Кулишь : у 2 т. – С-Петербургъ, 1856–1857.
- ІвШумл Іваницький С. Російсько-український словник / С. Іваницький і Ф. Шумлянський. – К. : Обереги, 2006. – 528 с. – (Сер. “Abecedarium”).
- Із Ізюмов О. Українсько-російський словник : за новим правописом / О. Ізюмов. – Харків ; Київ : Державне видавництво України, 1930. – 980 с.
- КвОсн Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : в 3 т. – Харків : Харківський держ. ун-т, 1978–1979.
- Лис Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 270 с.
- Лохв Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К. : Наук. думка, 1986. – 223 с.
- Моск Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : Одеський держ. пед. ун-т, 1958. – 78 с.
- Номис Українські приказки, прислів'я і таке інше (перевидання 1864 року) / уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. – (“Літературні пам'ятки України”).
- Он Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
- Романт Українські поети-романтики : поет. твори / упоряд. і приміт. М. Л. Кречотня. – К. : Наук. думка, 1987. – 592 с.
- РусДн Русалка Днѣстровая. (Фотокопія з вид. 1837 р.) / вступна стаття О. І. Білецького. – К. : Вид-во худ. літ-ри “Дніпро”, 1972.
- Саб Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник / Г. Сабалдир. – К. : Видавниче тов-во “Час”, 1926. – 436 с.
- Сабадош Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Піра, 2008. – 480 с.

-
- Сков Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К. : Наук. думка, 1973.
- СМШ Словник мови Шевченка : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1964.
- СУМ Словник української мови : у 11 т. / ред. колегія: І. К. Білодід (гол.) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- Тимч Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Харків ; Київ : ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV, 937 с.
- ТимчМат Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : у 2 кн. / Є. Тимченко ; упорядники : В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – Київ–Нью-Йорк, 2002.
- Транспор т Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 292 с.
- УкрЛисти Українка Леся. Листи (1898–1902) / Леся Українка // Українка Леся Зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т.11. – 480 с.
- Чаб Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : в 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992.